

EUSKARAREN EGOERA BONAPARTE-REN GARAIAN

KOLDO ZUAZO

Louis Lucien Bonaparte (1813-1891) hil zeneko mendur-rena betetzen da aurten. Dakigunez, euskalkiak aztertu, sailkatu eta bakoitzaren mugak ezarri zituen Bonaparte Printzeak. Ia hutsetik abiatuz, berak burututako lana dugu gaur egungo hizkuntzalariek ere —aldaketa txiki batzuk gorabehera— ontzat ematen dutena.

Baina Bonaparte, euskararen eta euskalkien barne-egitura eta *izaeraz* ezezik, berauen *egoeraz* ere arduratu zen. Euskaraz non hitz egiten zen eta non ez, leku bakoitzean zer-nolako indar eta bizitasuna zuen, nork erabiltzen zuen eta nork ez, euskalkien artean zeuden lehia eta osterantzeko gorabeherak, euskara azkartzeko eta goren mailara jasotzeko eman beharreko urratsak... kezka eta buruhauste guzti hauek izan zuten

euren tartea Bonaparteren ihardueran eta alderdi honexeri lotuko natzaio, hain zuzen, saio honetan.

BONAPARTE, EUSKALARITZAREN ETA EUSKALTZALETA-SUNAREN ERAGILE

Giro berri bat sortu zen, zalantzarik gabe, Bonaparteren inguruan. Gorakada handia egin zuten euskarari buruzko ikerketek eta, gorakada hori, Euskal Herrian bertan ezezik, atzerrian ere somatu zen. Euskaldunen artean, gainera, euren hizkuntzaren aldeko jarrera sendoagotu egin zen. Euskara, “baserritar”, “arrote”, “jebo”, “borono”, “artaburu”... eta, oro har, jende xehearen (sasi-)hizkuntzatat zeukatenak, apurka-apurka, aintzakotzat hartzen eta arreta haundiagoz begiratzen hasiko ziren.

Nabarmena, beraz, gertatu zen etena eta erabakiorra Bonapartek horretan izandako eragina.

Euskara bizkortzearen egiten ziren ahalegin haien buru-buruan prestigio handiko Printze bat ikustea ez zen, izan ere, txantxetako gauza. Baina Bonapartek ez zigun bere etorki erregetiarrak ematen zion ospea soil-soilik ekarri. Dirutza ederak ere eralki zituen bere lankideei agindutako itzulpen eta bestelako lanak ordaintzen, lanok argitaratzen, etab. Eta, hori gutxi balitz, euskararen berri izan zuenetik —1846 aldera, berak (Bonaparte: 1876, 1) aitortu zuenez— ia hil arteko guztian, buru-belarri murgildu zen euskararen ikerketetan.

Bonaparte, bigarrenik, ikerketak bultzatzeaz gainera, euskalari eta euskaltzaleak biltzen ere ahalegindu zen. Elkarlana zuzpertzten, alegia. Eginkizun honetan ez zuen, egia esan, berak bakarrik ihardun. Helburu berdintsuekin ari zen 1853az geroztik, urtez urte, Euskal Jaiak antolatzeari ekin zion Antoine d’Abbadie ere. Erakunde publikoek, euren ohizko axolagabekeria eta utzikieriatatik betetzen ez zuten lana, Abbadiek eta Bonapartek hartu zuten beren gain. Maila herritarragoan

eta Iparraldeari lotuago Abbadiek, jende ikasiagoarekin eta Euskal Herri osokoekin arituz Bonapartek.

Oraindik ere osatzeko daukagun Euskararen Historia horretan ezinbesteko erreferentzia ditugu, beraz, Abbadie nahiz Bonaparte. 1850-1876 bitarteko ardatz eta zutabe nagusi. Eta bi hauekin batera, euren inguruan lanean ihardun zutenak, eta honako hauek bereziki: José Antonio Uriarte bizkaitarra, José Ignacio Arana eta Claudio Otaegi giputzak, Jean Duvoisin lapurtarra, Arturo Campión eta Bruno Etxenike nafarrak eta Inchauspe zuberotarra.

EUSKARAREN EREMUA

Bonaparte dugu euskararen eremua eta euskararen mugak zehazten ahalegindu zen lehena. Inoiz, gainera, eremu horre n barruan euskarak zuen bizitasun eta erabileraren berri ere eskaini ohi zigun. Emaizta horiek bere karta ikusgarrian, *Carte des sept provinces basques* (Bonaparte: 1863) delakoan, eta beronen osagarritzat jo daitekeen *Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque* (Bonaparte: 1876) txostean plazaratu zituen.

Emaitzok bildu ahal izateko, bost oster (1856, 1857, 1866, 1867 eta 1869an) egin zituen Euskal Herrira, baina, berak zuzen-zuzenean jasotako albisteez gain, baitezpadakoak izan zituen bere laguntzaileei esker eskuratutakoak.

Etxenikek bidali zizkion Araba eta Nafarroa Garaikoak, Uriartek eta beronen adiskideek (Miguel de Oarabeitiak eta José de Larreak) Araba eta Bizkaikoak eta Duvoisinek, azkenik, Iparraldekoak. Lankide hauekin izandako gutunetan ere aurkitu ahalko dugu, horrenbestez, zer ikusi eta zer ikasirik.

Bonaparte eta Etxenikeren arteko gutunak Julio de Urquijo argitaratu zituen *RIEV* aldizkarian (1908-1910). Aldizkari honetan bertan (1928-1931) argitaratu zituen Daranatzek Duvoisinek Printzeari bidalitakoak. Uriartek, Oarabeitiak eta

Larreak idatzitakoak, aldiz, Ruiz de Larrinagak plazaratu zituen *BAP* aldizkarian (1954-1957).

EUSKARA IPARRALDEAN

Duvoisinek Printzeari 1862ko apirilaren 20an idatzitako gutunean (Daranatz:1928,430) zehatz-mehatz adierazita dago euskara eta erdararen arteko muga Iparraldean eta muga horrekin bat dator Bonapartek 1863ko kartan ezarri zuena (ikus *I. karta*).

Hona hemen, Duvoisinin esanen arabera, Lapurdiko azken herri euskaldunen lerroa: Bidarte, Arrangoitze (Arcangues), Basusarri, Hiriburu (Saint-Pierre-d'Irube), Mugerre, Lehuntze (Lahonce), Urketa (Urcoit), Beskoitze (Briscous) eta Bardoze.

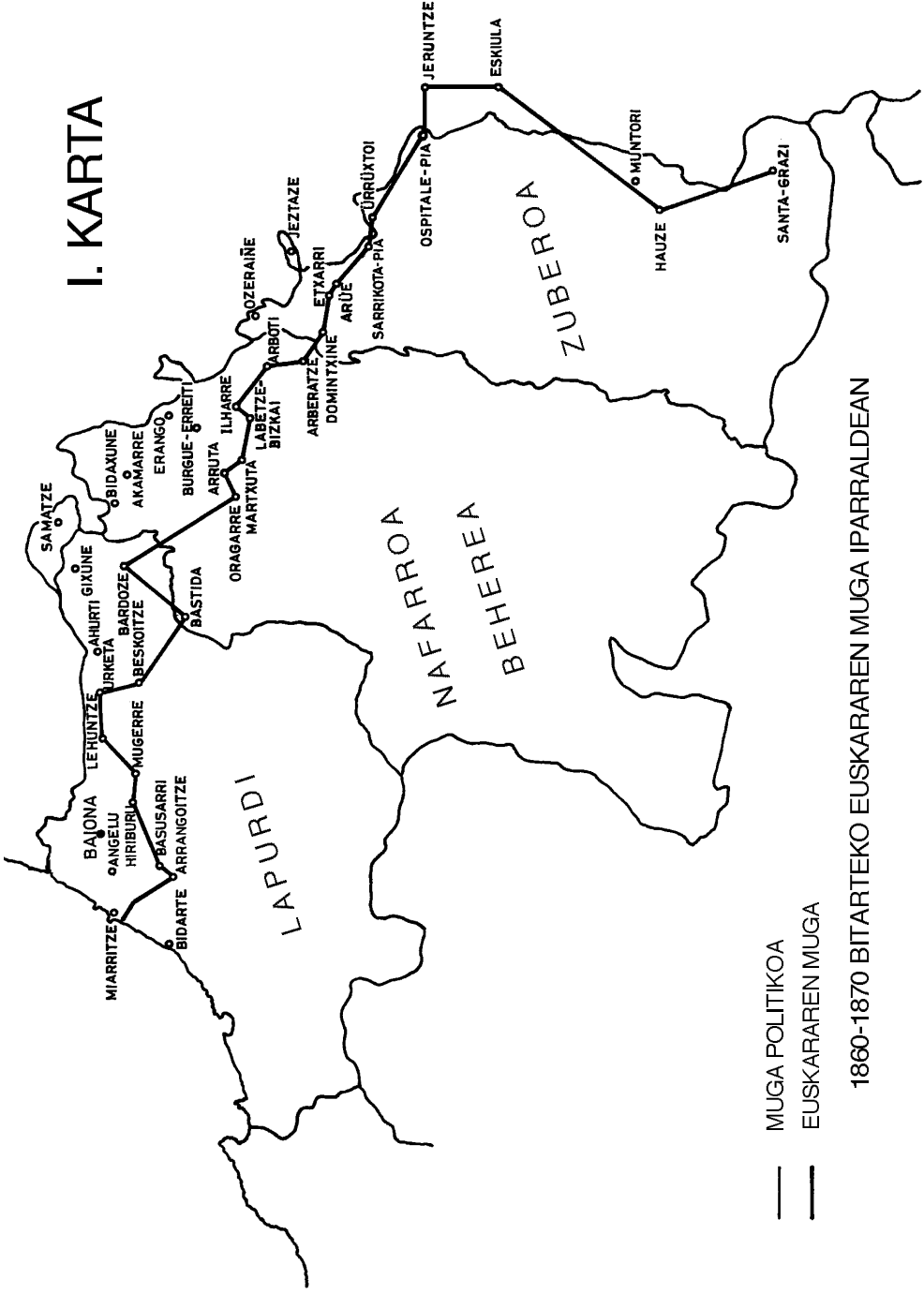
Honako ñabardurok ere egin zituen jarraian: euskaldun asko omen zegoen Angelun (Anglet), nahiz eta gaskoiak izan nagusi bertan. Alderantziz jazotzen omen zen Hiriburun, bertan gaskoi-multzo hazia zegoen arren, euskalduna bait zen gehien-go. Herri bi hauetan oso nabarmen eta ondo bereizirik agertzen omen ziren komunitate biak.

Miarritze, Ahurti (Urt) eta Gixunen (Guiche), oster, txikia omen zen euskaldunen kopurua erdaldunenaren aldean. Ahurtin, esate baterako, 37 familia inguru —herriko plaza aldean bizi zirelarik gehienak— omen ziren euskaraz zekitenak, Duvoisinin 1866ko otsailaren 14eko gutunean (Daranatz: 1928, 476) irakur dezakegunez.

Nafarroa Behereari dagokionez, berriz, hauxe zen azken herri euskaldunen lerroa: Oragarre (Orègue), Arruta (Arraute), Martxuta (Masparraute) Labetze-Bizkai, Ilharre, Arboti (Arbouet) eta Arberatze.

Euskaldun franko bizi zela Bastidan (Labastide-Clairence) azpimarratu zuen Duvoisinek eta, gutxi batzuk izan arren, baita ondoko herri nafarroetan ere: Samatze (Sames), Bidaxune (Bidache), Akamarre (Came), Erango (Arancou) eta Burgue-Erreitin (Bergouey-Viellenave).

I. KARTA

- MUGA POLITIKOA
- EUSKARAREN MUGA

1860-1870 BITARTEKO EUSKARAREN MUGA IPARRALDEAN

Bonaparteren zalantzak uxatze aldera, gainera, Labetze zeharo herri euskalduna zela baieztatu zuen: “Ce village est habité par des exclusivement basques pur sang; je puis en donner l’assurance à V.A.” (Daranatz: 1928, 431).

Zuberoan, azkenik, hauxe zen, 1862 inguru hartan, azken herri euskaldunen lerroa: Domintxine (Domezain), Etxarri, Arüe, Sarrikota-pia (Charritte-de-Bas), Urrüxtoi (Arrast), Mithikile (Moncayolle), Ospitale-pia (L’Hôpital-St.Blaise), Barkoxe (Barcus), Hauze (Haux) eta Santa-Grazi.

Ozeraiñe (Osserain), Jeztaze (Gestas) eta Muntorin ere bazirela euskaldunak zioen Duvoisinek, nahiz eta kopuru txikia osatzen zuten biarnesen aldean. Jeruntze (Geronce) eta Eski-ula, aldiz, administrazioz Biarnoari zegozkion arren, euskaldun ziren hizkuntzaz.

EUSKARA NAFARROA GARAIAIN

Gorago esan bezala, Bonapartek Etxenikerekin izandako gutunetan aurki ditzakegu Nafarroa Garaiari buruzko argibideak. 1862an igorritako baten, adibidez, Antsoain ibarreko Berriobeitin (Berrioplano) eta Ezkabarteko Sorauenen bazela oraindik euskaldunik baieztatu zuen Printzeak (Urquijo: 1910, 255). 1863ko kartan, dena dela, zeharo herri euskalduntzat jo zuen Soraueren (ikus *II. karta*).

Oso aberatsa da Etxenikeri 1863ko apirilaren 9an egindako gutuna (Urquijo: 1910, 264). Orba haranaz dihardu bertan. Haran honetantxe zegoen euskara eta gaztelaniaren arteko muga 1860-1870eko garaian, bertako zenbait herri ere orduko guztiz erdaldundurik izan arren. Hauexek omen ziren Orbako herri erdaldunok: Barasoain, Untzue, Puiu (Pueyo), Santsoain, Garinoain, Eriztain eta Orisoain.

Herri euskaldunak, berriz, beste hauek: Bariain, Etxague, Munarrizketa, Artariain, Orizin, Oloritz, Soltxaga, Bezkitz, Santsomain, Benegorri, Makirriain, Amatriain, Olleta, Uzkita, Leotz eta Iratxeta.

Banaketa honetatik 1863ko kartara bada alderik. Barasoain, Untzue, Garinoain eta Orisoain euskal eremu barruan ageri dira, euskararen osasuna guztiz ahula bazen ere bertan. Aitzitik, Soltxaga, Bezkitz, Santsomain, Benegorri, Makirriain, Amatriain, Olleta, Uzkita eta Leotz muga horretatik kanpo gelditu ziren behin betiko.

1864eko abenduaren 31koan (Urquijo: 1910, 283) irakur dezakegunez, Iruñea ondoko Burlata, Antsoain, Atarrabia (Villava), Arre... herrietan bazen oraindik ere euskaldunik, euskara hiltzorian zegoen arren. Ameskoak, ostera, zeharo erdaldunduta zeuden.

1866ko agorrilaren 15ekoan (Urquijo: 1910, 294), azkenik, Garesen (Puente la Reina) ere iraungitzeaz zegoela euskara jakinerazi zion Etxenikeri.

1872an argitaratutako *Etudes sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal* lanean hiru haran hauetako hizkuntz egoerari buruzko oharra egin zituen. Herri aetz guztiak omen ziren euskaldun. Zaraitzun, Uskartze (Uscar-rés) zen euskararen eremutik kanpo geratzen zen herri bakarra. Aitzitik, Zaraitzu haranaren hegoaldera dagoen Arrakas goiti (Racas alto) herri euskalduna zen. Zaraitzuko hiriburu den Otsagabian, gaztelaniaz mintzo omen ziren gizonezkoak euren artean eta euskaraz andrazkoekin. Azken hauek euskaraz iharduten omen zuten beti ere.

Gauza bera jazotzen omen zen Erronkarin. Hemen ere gaztelaniaz hitz egiteko joera erakusten omen zuten gizonezkoek, beharbada, lanagatik eta, denboraldi luzeak ematen zituztelako herri erdaldunetan. Bestalde, haranaren hegoaldean dauden Garde eta, bereziki, Burgin oso motela omen zen euskararen erabilera. Adinekoak ziren Burgin euskaraz zekiten bakarrak.

Nafarroa Garaiak 1860-1870 bitartean bizi zuen hizkuntz egoera laburbilduz, hiru eremu nabari dira argi eta garbi. Bada eremu euskaldun bat eta bada eremu erdaldun bat, bien artean euskara eta gaztelania lehian ari diren lurralde bat azaltzen delarik. "Ukipen-gunea" deituko diot hirugarren eremu honi (ikus *II. karta*).

E rēmu euskalduna, oro har, Iruñetik iparralderantza dagoena dugu.

Ukipen-gunea honako haran hauek osatzen zuten: Gesalatz, Etxauribar, Zizur, Galar, Antsoain, Iruñea eta bere inguruek, Eguesibar, Aranguren, Lizoainibar, Longida, Urraul Goiti, Mañeruibar, Izarbeibar (Valdilzarbe), Elortzibar, Untzitibar, Itzagaondoa, Ibargoiti eta Orbak.

E rēmu erdaldunean bete-betea zeuden dagoeneko: Ameskokoak, Deierrri (Yerri), Oibar (Aibar), Urraul Beiti, Romanzado eta Nabaskoze.

EUSKARA ARABAN

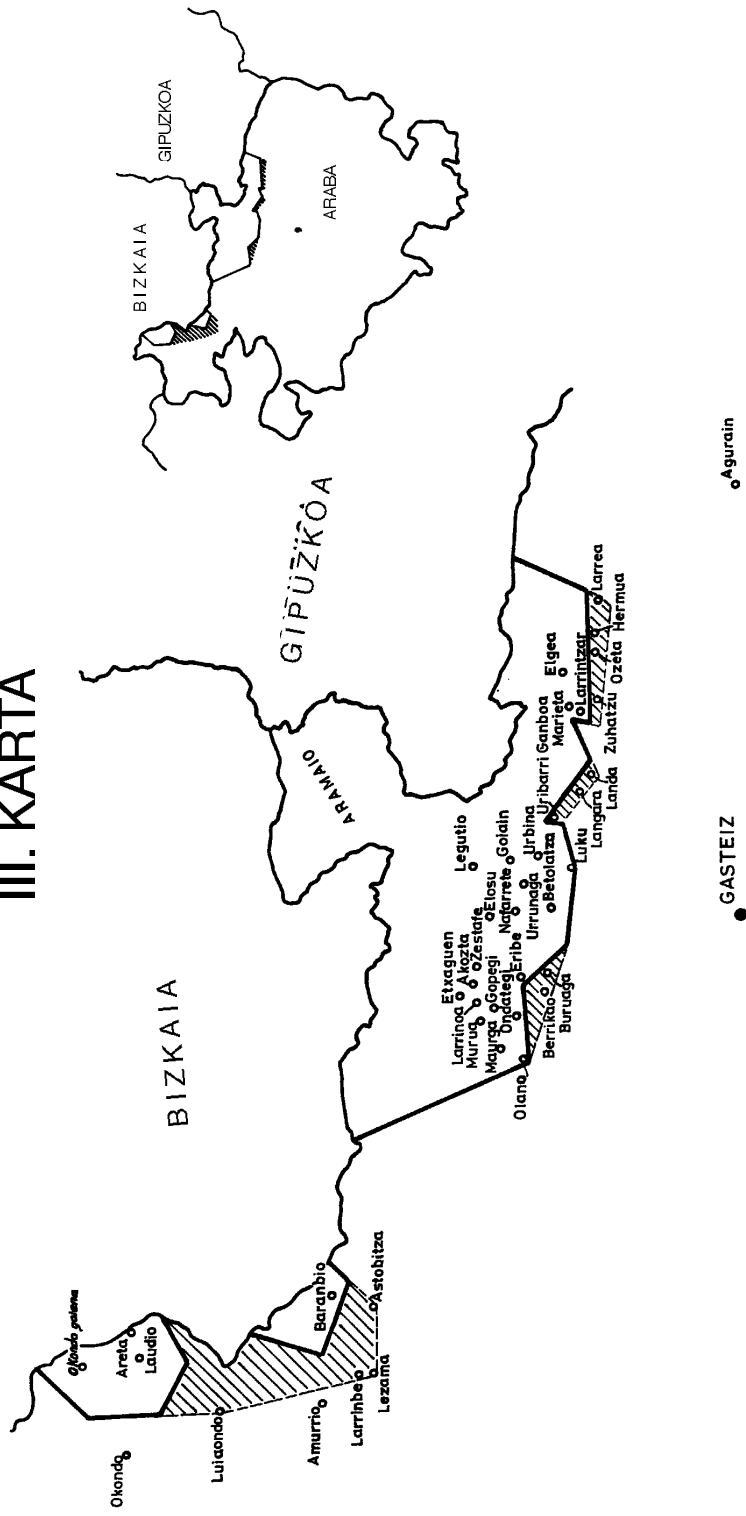
Txikia zen oso Arabako euskal eremua behin 1860-1870 eperaz gero. Gipuzkoa eta Bizkaiko mugetan eusten zitzaion soil-soilik euskarari (ikus *III. karta*).

Arabako argibideak biltzen eta jasotzen ere Etxenike nafarak ihardun zuen eta Bonapartek berarekin izandako gutuntan bada herrialde horretako albisterik. 1862ko apirilaren 26koari esker, adibidez, Okondo (Oquendo) osoko auzo euskaldun bakarra Okondogoiena (San Román) zela jakin deza-kegu (Urquijo: 1910, 247).

Etxenikeren bidez (Urquijo: 1910, 254), orobat, jakin zuen Luku, Uribarri Ganboa, Landa, Zuhatzu (Zuazo), Langara-Ganboa eta Luiaondon gaztelania zela nagusi, euskaraz zekienik ere —adinekoak batipat— bazegoen arren.

Arabako mendebaleko berriak Oarabeitiak eta Larreak bildu zituzten. 1862ko ekainaren 12an Oarabeitiak egindako gutunean (R. de Larrinaga: 1957, 431), Baranbio oso erdaldunduta zegoela adierazi zion. Amurrioko udalerrian dagoen Astobitzan ere itzalita omen zegoen euskara. Altube aldeko basoetara ikazkin joandako bizkaitar eta giputzak, eta, Astobitzako andrazkoekin ezkondu ondoren, bertan bizi izaten gelditutakoak, omen ziren euskara atxekitzen zuten bakarrak (R. de Larrinaga: 1957, 433)

III. KARTA

- MUGA POLITIKOKA
- MUGA 1860-1870
- ////// EUSKALDUNA

1860-1870 BITARTEKO EUSKARAREN MUGA ARABAN

● GASTEIZ

○ AGURAIN

Antzeko albisteak bidali zizkion Larreak ere. Beronen esanetan (R. de Larrinaga: 1957, 434-435), adinekoak baizik ez ziren Luiando, Lezama eta Okondogoiengan euskaraz berba egiteko gai.

EUSKARA BIZKAIAN

J.A.Uriarte izan zen Bizkaiko hizkuntz egoeraz arduratu zena. Guztiz aberatsa da, esate baterako, 1864eko maiatzaren 16an Printzeari egin zion gutuna (R. de Larrinaga: 1957, 403-404). Barakaldo eta Bilbo inguruko hainbat xehetasun idoro dezakegu bertan.

Barakaldoko Mespellerreka (El Regato) eta Retuerto auzoak zeharo erdaldun omen ziren. Aldiz, Beurko, Burtzeña, Irauregi eta Landaburun euskalduna omen zen gehiengoa, gazteriaren artean hizkuntz aldaketa oso aurreraturik zegoen arren. San Vicente auzoan ere gaztelania omen zen nagusi, euskaldun asko bizi bazen ere bertan.

Argibide guzti hauek egiaztatu egin zituen Uriartek, Barakaldora bertara joan ostean, 1866ko apirilaren 23an Printzeari idatzitako gutunean (R. de Larrinaga: 1957, 419).

Herri euskaldunak ziren era berean, Bilbo ondoko Olabeaga, Deustua eta Zorrotza, nahiz eta gaztelania goraka zetorren abiada bizian. Ibaizabalen (Nerbioi ibaiaren) eskuinaldera, euskaldun zirauten, halaber, La Campa auzo erandiotarrak eta Areetak (Las Arenas).

Arrigorriagari dagokionez, Bilbo ondoko auzoak omen ziren soil-soilik erdaldun, hau da, Atxuri eta Bilbao la Vieja. Euskaldun huts ziren gainerakoak: Bolueta, Venta Alta, Madariaga, Agirre, Artunduaga, Ilunbe eta Ibaizabal.

1866ko abenduaren 22koan (R. de Larrinaga: 1957, 422) Plentzian ere hilaginean zegoela euskara jakinerazi zion; adineko jendeak izan ezik, erdaraz baizik ez zekitelako bertakoek.

Bizkaiko egoera laburbilduz, Ibaizabalen zegoen euskararen muga (ikus *IV. karta*). Ibaiaren ezkeraldera gaztelania zen

nagusi, euskararen erabilera Barakaldoraino hedatzen zela. Ibaiaren eskuinaldera Plentzia zen gun e erdalduna. Bilbon ere, azkenik, gaztelania azaltzen zen gailen, bere eragina aldamenetako herrietara zabaltzen zelarik.

PRESTIGIODUN EUSKALKIAK

- Euskalkiak ez daude denak —ezta hurrik eman ere!— maila berean. Bonapartek berak ongi bereiztu zituen “literatur euskalki” zirenak “landugabeak” zirenetarik. Lehen multzoan honako 4 hauek sartu zituen: bizkaiera, gipuzkera, lapurtera eta zuberera. Lau euskalki hauetan bazen hainbat liburu eta izkribu. Zein estuago, zein nasaigo, araututa ere bazeuden.

Larramendik urratu zuen bidea. Bere gramatikari (1729) eta hiztegiari (1745) esker, arau zehatzak ezarri zitzaizkion gipuzkerari. Hauen ondoren etorri ziren Cardaberazen *Eusqueraren berri onac* (1761) eta Lardizabalen gramatika (1856).

1836an argitaratu zen zubereraren lehen gramatika, Abbadiek eta Chahok egina. Geroago iritsi ziren Archurena (1852) eta Inchausperena (1858). Lehen hiztegia, berriz, 1856koa da, Chahok egina hau ere.

Añibarrok egin zituen bizkaiera arautzeko lehen ahaleginak, baina, dakigunez, haren gramatika zein hiztegia ez ziren argitara eman. J.M. Zavalaren gramatika (1848) da, horrenbestez, bizkaieraren lehena.

Okerragoa da oraindik lapurterari jazo zitzaiona. Euskalki hau arautzeko ahaleginak ugariak eta aspaldikoak diren arren, izkribuetako batek ere ez zuen inprimatzerik lortu burutu zen garaian, ondorioz haietako zenbait betiko galduak ditugularik. Ahalegin horien lekuko dira Pouvreauren gramatika eta hiztegi-lanak, Urterenak, Sarako Etxeberrirenak, etab. Hortaz, Ithurriren gramatika (1894) da lapurtera arautze aldera plazaratutako lehena.

Nafarroa Beherean zein Nafarroa Garaian ez da, ordea, antzeko ahalegin eta buruhausterik nabari. Nafarroa Beherean

izan zen XVII. mendean gramatika eta hiztegi bat taxutu zituen gizon kezkatu bat, Bidegarai, baina nonbait bertako agintari politikoek bestelako kezka zituztenez gero, ez zioten liburuok arduratzeko eskatzen zuen diru-laguntza eman eta betiko galdu ziren.

Gauzak horrela, ez da batere harrizkoa Bonaparte Printzeak Nafarroako hizkerak bigarren mailan utzi eta lehentasun eta nagusitasun osoa lau literatur euskalkiei eman izana.

- Lau literatur euskalkien artean ere, baina, bada batetik besterako alderik (honi buruzko xehetasunak Zuazo: 1987 lanean aurki daitezke).

Mendeetan gora eginez, lapurtera izan genuen denen gainera nabarmendu zena. Lapurdik XVI-XVII. mendean bizi zuen hazkunde ekonomikoak erraztu zuen, jakina, bilakaera hori. Baina Utrecht-eko Hitzarmenaren ondorioz (1713), gainbehera etorri zen Lapurdiko ekonomia eta, harekin batera, lapurteraren nagusitasuna.

Hasieran Iparraldera mugatu zen bere eragina. Berandurago, 1836az geroztik zuberera literatur euskalki bihurtzearekin batera, Lapurdi eta Nafarroa Beherera murriztu zen eta, azkenik, XIX. mendean bertan abian jarri eta XX. honetan (1944) gauzatu den “nafar-lapurtera literarioa” izeneko hizkuntz ereduak egin dion lehiarekin, erabat galdu eta baztertuta gelditu da behialako lapurtera handi hura.

1950az geroztik, atzera ere lapurtera zahar hura zuzpertz nahian aritu izan da idazle banaka bat eta horretan dihardute gaur egun ere. Asmoak asmo, eta batez ere Euskal Herriak bizi duen egoera sozioekonomikoa aintzakotzat harturik, oso zail dirudi hildakoa berpiztea. Are zailagoa, gainera, heriotze hori berezkoa ezezik, lapurtarrek eurek ere, eta euskaldun guztiek oro har, begi onez edo, ikusi dutenean.

Lapurdik 1713 arte izandako maila gorena Bizkaiak eta Gipuzkoak bereganatu zuten XVIII. mende erdialderantz. Baina euskara onaren eredu Donostialdekoa, Beterrikoa, bihurtu zen. Ez Bilbokoak, bertako hiztunek euskara alde batera utzi eta gaztelaniaren aldeko jarrera erakutsi zutelako. Honetantxe datzala dirudi sakoneko eta benetako arrazoia eta arrazoi

horixe aipatu zuen, aipatu ere, J.A.Mogelek bere *Peru Abarcá*-n, Bilboko euskara “tertium quid” bat (erdieuskara eta erdigaztelania) zela esan zuenean. Eta horixe izan zen, nonbait, bere lehen liburua (*Eracasteac*, 1800) Beterriko gipuzkeraz idaztera bultzatu zuen arrazoietako bat.

Bonaparte ere jabetu zen lapurtera eta gipuzkeraren nagusitasunaz, baina, arrazoi soziolinguistikoetan oinarrituz, gipuzkera hobetsi zuen. Arrazoi soziolinguistikoetan diot, eta ez soilik linguistikoetan. Alde honetatik ondotxo ere bazekien (Bonaparte: 1876, 5-6. Ikus orain Zuazo: 1987, 933) lapurtera zaharra zein bizkaiera edo zuberera aberatsagoak zirela gipuzkera baino. Gipuzkera, ostera, Euskal Herriaren erdian izanik, erdibidean zegoen bi muturretako euskaldunentzat, bazegoen Gipuzkoan burgesia euskaldun bat, bazegoen —beste inon baino biziago, gainera— euskararenganako atxekimendua eta gipuzkerak bazuen bereganaturik ohorezko leku bat Euskal Herri osoan eta Hegoaldean batipat.

Hori dela eta, 1862an argitaratu zuen *Langue basque et langues finnoises* liburuxkan, adibideak eta jartzeko, gipuzkeran oinarritu zela esan zuen, euskalki hauxe zelako hain zuzen ere “le plus important de la langue basque” (Bonaparte: 1862, 20).

Aitorpen bera egin zion Etxenikeri 1862ko otsailaren 19ko gutunean (Urquijo: 1910, 238. Neuk euskaratua ematen dut):

Argi dago lau literatur euskalkiak gainerako hirurak baino inportanteagoak direla eta, lau haien artean ere badirela bi, gipuzkera eta lapurtera, euskararen benetako ordezkarietat har daitezkeenak: bata Espainian eta Frantzian bestea. Espainiako edo Frantziako diren kontutan izan gabe, euskara bere osotasunean hartuko bagenu eta era zientifiko batez bi euskalki hauetarik zein ote den euskararen ordezkari nagusi eta bakarra erabaki beharko balitz, ordea, ohore hori gipuzkerari dagokiola frogatu ahalko nukeela uste dut Europako hizkuntzalarien aurrean.

Bonaparteren lankideek ere ontzat eman zuten erizpide hau eta ez zuten gipuzkeraren lehentasuna zalantzan jarri. Duvoisin

da, beharbada, salbuespen bakarra. 1860ko ekainaren 27an Printzeari egin gutunean (Daranatz: 1928, 61), bere aburuz euskalki guztiak zirela maila bereko adierazi zion: “Je ne vois pas qu’aucun dialecte, ni ici, ni en Espagne, soit fondé à s’attribuer une prééminence notable et incontestable”.

Urteek aurrera egin ahala, ordea, Duvoisinin hasierako ikuspegia ere aldatuz joan zen. Ez zen, horregatio, gipuzkeraren nagusitasuna onartzera behin ere heldu. Gipuzkera Hegoaldean eta lapurtera Iparraldean ziren, bere iritzian, hizkuntz e redu nagusi biak eta baten bati lehentasuna eman behar izatekotan, lapurterari legokiokeela ohore hori uste zuen. Horixe adierazi zion 1869ko otsailean Georges Phillips Viennako jau-regi-kontseilari eta unibertsitate-dekanoari (Daranatz: 1929, 165. Neuk euskaratua ematen dut):

Mintzo gaitezen orain zuri, jauna, komeni zaizun euskalkiaz. Espainian gipuzkera da literatur euskalkitzat jotzen dena, nahiz eta berau izan gramatikarik ahulena duena. Frantzian lapurtera da nagusi; liburuak, salbuespenen bat gorabehera, lapurteraz daude denak.

Jarraian (166. or.), baina, zera erantsi zuen: “Lapurtera nonnahi ulertzen da bestalde, gainerako euskalkiak baino erraxkiago”.

- Baina Bonaparte urrunago joan zen bere aukera eta hobespenetan. Euskalki eta azpieuskalki bakoitzaren barruan ere, hizkera jakin bat hartu zuen eredutzat eta hura gomendatu bere lankide eta laguntzaileei. Batzuetan, mendez mende zetorren tradizioan oinarrituta zeuden aukera hauek, hala nola gipuzkerari dagokionean. Beterriko hizkera izan da gipuzkeraz idazteari ekin zaion une beretik eredutzat hobetsi dena (ikus honetaz Zuazo: 1987, 935-936).

Beterriko hizkera horretantxe, eta ez gertuago zeuzkan Urola edo Goierrikoetan, idatzi zuen Mogelek gorago aipatu den liburua. Sortzez eta hizkuntzaz goierritarra zen Lardizabalek ere Beterrikoan idatzi zuen bere *Testamentu zarreco condaira edo historia* (1855).

Gauzak horrela, bidezkoa zirudien Bonapartek ere gipuzkerarako itzulpenak Beterriko hizkeran egiteko agindu izana Uriarteri. Zehatzak eta erabatekoak ziren, gainera, agindu horiek, Uriartek Printzeari 1857ko ekainaren 25ean nahiz urte bereko uztailaren 2an egin gutunetan ikus dezakegunez (R. de Larrinaga: 1954, 245 hh nahiz Zuazo: 1987, 936).

Badakigu, gainera, nora jo zuen Uriartek Beterriko hizkera ikastera: Urnieta, Andoain, Usurbil eta, bereziki, Hernanira (R. de Larrinaga: 1954, 253). Herri hauetan egiten zen, nonbait, beterrierarik garbiena.

Printzeak berak ere J.I. Aranari 1884eko agorrilaren 22an idatzitako gutunean (Altuna: 1985, 340), Donostia eta Errenterian hasi eta Astigarraga, Hernani, Andoain bitarteko hizkera aipatu zion Beterrikoaren eredutzat.

Bizkaieraz den bezainbatean, badakigu euskalki hau idatzizko zereginetan erabiltzen hasi zen une beretik bi bide ezberdin urratu zirela (ikus Zuazo: 1987, 936 hh). Bizkaiko ekialdeko hizkeretan (Markina-Durango) oinarritu ziren batzuk eta erdialdekoetan (Arratia harana) besteak. Lehenbiziko multzoan Mogeldarrak, Fr. Bartolome, Astarloa... aipa genitzake, bigarrenaren buru Añibarro zen bitartean.

Esan dezadan bide batez bikoiztasun hau ere Bizkaian hiriburu euskaldun bat (Bilbo) ez izatearen ondorioztat jotzen dudala nik neuk. Lapurdin Donibane-Lohizunek eta Gipuzkoan Donostiak bete zuten eginkizuna, ezin izan zuen Bizkaian Bilbok bete, hain zuzen ere erdaldundurik zegoelako orduko. Hiriburu baten erreferentzia ez izateak, idazle bakoitza bere herri edo eskualdeko hizkeraz baliatzea ekarri zuen.

Gerro, jakina, idazle on edo ontzako zeudenek aukeratutako ereduari jarraituko zitzaizkion ondorengoak. Horrela uler daiteke, adibidez, Markinako hizkerak bereganatu zuen arrakasta, beraren oihartzuna Bizkaiko mendebaleko muturrean dagoen Plentziaraino ere hedatu zelarik. Horixe da behinik behin Uriartek 1866ko abenduaren 22an Printzeari jakitera eman ziona: “En Plencia se predica en bascuence de Marquina por Astarloa, o el P.Fr. Bartolomé; todos los curas son forasteros” (R. de Larrinaga: 1957, 422).

Bonapartek ere Markinako hizkera hautatu zuen bizkaieraren eredutzat. Berau izendatu zuen 1862an (Urquijo: 1910, 237) “literatur bizkaiera” eta berau artamendatu zion Uriarteri bere itzulpenetarako (R. de Larrinaga: 1954, 237).

Uriartek, sortzez Arrigorriagakoa izan arren Markinan zenbait urtez bizi izandakoa ere bazenez, zuzen bete zuen Printzearen nahia, baina ez du ematen erizpide horrekin guztiz bat zetorrenik. 1860ko maiatzaren 29an, esate baterako, Bulda bat bizkaieratu behar zuela eta, bere benetako gogoia zein zen azaldu zion (R. de Larrinaga: 1957, 221):

Quisiera saber en cuál de los subdialectos de Vizcaya debe hacerse, y S.A. mejor que nadie podrá resolver. Yo me inclino a hacerla sin eufonías, con la *j* suave, usando para esto la *y* griega; el plural general vizcaino *dodaz* y no *ditut*, y con la *a* final por artículo; en una palabra, en Arratiano con *a* final.

Lapurterari dagokionez, ez zuen Bonapartek ezein hizkera besteren gainetik ezarri. Eta hori harritzekoa ere bada, lapurteraren sorrera beretik “Kostatarra” (Donibane-Lohizune aldekoa) izan delako nagusitasuna bereganatu duena (ikus Zuazo: 1987, 934-935).

Printzeak hizkera jakinik artamendatu ez bazuen ere, Duvoisinek hari eginiko gutunen artean bada nagusitasun horren berri ematen digun bat (Daranatz: 1930, 91. Neuk euskaratua ematen dut):

Egia garbia dena da Donibane-Lohizunen Lapurdiko beste zein-nahi lekutan baino askozaz hobeto mintzatzen dela. Guk geuk ez dugu sobera maite Espainiatik hartu dituzten *n* eta *l* bustien [*ñ* eta *ll*, alegia] ugaritasuna, baina, hala eta guztiz ere, beste anitz gauzatan haien azpitik gaudela aitortu behar dugu gainontzeko lapurtarrok.

Gipuzkera, bizkaiera eta lapurtera alde batera utzirik, gainera euskalkietan ez zegoen hizkera jakin baten aldeko tradiziorik eta Bonapartek, horrelakoetan, bere kabuz egin zituen hautuak.

Zubereraz den bezainbatean, Atharratzeko hizkerari eman zion lehentasuna.

Behenafarrerari dagokionez, Garazikoa hartu zuen ekialdeko behenafarreraren eredutzat eta Baigorrikoa, berriz, mende-balekoarentzat.

Hegoaldeko goinafarrerarentzat, Agoizkoa (Aoiz) proposatu zuen hasiera baten, nahiz eta beranduago Egueskoa hobestea erabaki.

Iparraldeko goinafarrerarekin ere izan zituen bere zalan-tzak. Hasieran Elizondoko hizkerari eman zion ohore hori, baina gero Ultzamakoa jarri zuen denen buruzagi.

Euskalki honen barruan, gainera, bestelako aukerak ere egin zituen, eta, Baztango ordezkartzat Elizondokoa hautatu zuen bezalaxe, Bortzirietarako (Cinco Villas) Berakoa, Ultzamarako Lizasokoa, Burundarako Bakaikukoa, Aezkoarako Garrantakoa, Arakilerako Uhartekoa, Araitz haranerako Intzakoa eta Gipuzkoako goinafarrerarako Irungoa, izendatu zituen.

Bonapartek egindako aukera hauek erabakiorrak gertatu dira euskararen gozotiko bilakaeran. Bonapartek berak zeukan ospeari eta Euskalaritzari eman zion bultzada ikaragarriari esker, handitu eta areagotu egin zen euskalki eta hizkera hauek lehendik ere bazeukaten prestigioa, horrek dakartzan ondorio soziolinguistiko guztiekin.

HIZKERA GAITZETSIAK

Eta ondorio soziolinguistiko horietako bat, zenbait hiztunen baitan euren hizkerarenganako sor daitezkeen lotsa eta gaitzespen jarrerak dira hain zuzen. Hizkera bata erakargarri bilakatzen den heinean, arbuigarri eta gorrotagarri bihur daiteke bestea.

Bizkaieraren eremuan dira nabarmenen era honetako jarrerak. Aspaldikoak dira eta sustrai sakonak dituzte euren hizkerarenganako lotsa eta gaitzespenek (ikus Zuazo: 1987, 939

hh). Bonaparte eta beraren lankideen izkribuetan ere jaso ahal izan ditugu jarrera hauei buruzko adierazpenak. Uriarte, esate baterako, administrazioaren aldetik gipuzkoarrak baina hizkuntzaz bizkaieradunak diren Deba arroko herrietako hizkuntz egoeraz mintzatu zitzaion Printzeari 1859ko maiatzaren 14ean (R. de Larrinaga: 1954, 279):

Sucede en todas estas poblaciones que miran con desdén al bascuence de Vizcaya y son muy apasionados al dialecto del Beterri: los sermones y pláticas se predicán en ese dialecto de Beterri, y muchísimas personas hacen estudio de este dialecto, por cuyo motivo hacen una mezcla; pero todavía no han podido *gipuzcoanizar* al vulgo.

Bergara dugu Deba arroko herri horietako bat. Han ere, nonbait, bizkaieraz mintzo omen zen herri xehea, jende handiki eta ikasia Beterriko gipuzkera erabiltzen saiatzen zen bitartean. Horixe da behinik behin Bonapartek Etxenikeri 1863ko urtarrilaren 11n egindako gutunean irakur dezakeguna (Urquijo: 1910, 257. Neuk euskaratua ematen dut):

Bergarako “bizkaiera”, eta ez “gipuzkera”, diodanean, ondotoxo ere badakit sailkapen hau ez dela giputz garbi izaten ahalegintzen diren Bergarako jauntxoen oso gogoko. Ondotoxo ere badakit, halaber, bertako apaiz ikasieneren sermoiak eta, sarritan, pertsona ongi hezien lagunarteko elkarrizketak eurak, gipuzkeraz ezezik, Beterriko hizkerarik arazenean ere egin ohi direla. Baina horrek ez du, hala ere, nire erizpidea ezertan aldatzen. Bergararrek bizkaitarrak eta euren euskalkia gogoko izan ala ez, garbi dago Bergarako hizkera, Antzuolaraino hedatzen dena (gipuzkeraz, alderdi honetatik, Urretxun eta Zumarragan hasten da hitz egiten), garbi dago, nioen, Bergarako herriar xehe eta nekazariak darabilten hizkera ekialdeko bizkaierari dagokiola.

Ohar berbera egin zion 1866ko abenduaren 15ean idatzitakoan (Urquijo: 1910, 295):

Badakit, jakin, bergarar ikasiek, batez ere Elizan, gipuzkerarik garbiena erabiltzen dutela eta ez herri xeheak erabili ohi duen bizkaiera.

Beterriko gipuzkerak bizkaiera ordezkatzeko zuenaren albiste gehiago ere baditugu. Leintz Gatzagan (Salinas de Léniz), esaterako, hizkera horretan egiten omen ziren elizkizunak, Uriartek Printzeari 1859ko urtarrilaren 4ean egin gutunean aitortu zionez (R. de Larrinaga: 1954, 276): “Predicamos en el dialecto guipuzcoano de Beterri, pues están acostumbrados a este dialecto en el púpito”.

Gipuzkeraren nagusitasun horrek literaturan ere izango zuen, jakina, bere oihartzuna eta, Ibaseta olerkari markinarraz ziharduela, honako iruzkin hau egin zuen Uriartek (R. de Larrinaga: 1954, 293-294): “Los más de los poetas de Marquina, excepto los Mogueles y Astarloas, tienen el gusto, o la manía, de intercalar algo el guipuzcoano”.

EUSKARA NORMALIZAZIO-BIDEAN

EUSKARAREN ZABALKUNDE AHALEGINAK

1853an antolatu zituen Abbadiek lehenbiziko Euskal Jaiak. Maila apalegiko jaiak zirela esan izan du gure egunotako zenbaitek, baina garbi dago gauzak bere testuinguru egokian kokatu behar ditugula nahitaez.

Eta Euskal Jaiak maila apalegiko baziren, Iparraldeko maila ere apalegia zelako ziren halako. Bertako ekonomiaren zutabeak gainbehera zetozen. Egoera beltz hari ezin aurre eginez, Ameriketako bidea hartu zuen makina bat gaztek. Huztuz zihoan Iparraldea eta horixe izan zen, hain zuzen, Abbadiek lehen Euskal Jaietako olerkigai proposatu zuena: “Les regrets d’un basque en partance pour Montevideo” (Montevideora abiatzen den euskaldunaren samina).

Egoera beltz horretan kokatu behar dira, beraz, Abbadiek antolatutako Euskal Jaiak eta, mugak muga, ezin esan

emaitza onuragarririk ekarri ez zutenik. Alde batetik, itzaliz zihuan euskalduntasuna berpizten lagundu zuten. Bestetik, euskaltzaleak biltzeko eta han-hemen, inolako lotura eta batasunik gabe, sortzen ziren ekintzak uztartzeko eta bideratzeko ere balio izan zuten. Helburu bateratzaile hori, hirugarrenik, Euskal Herri osora zabaldu nahi izan zen, 1853ko irailaren 6an Urruñan eratutako Euskal Jaietako deialdian argi eta garbi aldarrikatzen zenez (neuk euskaratua ematen dut. Jatorrizko hizkuntzan Haritschelhar: 1970, 449):

Mendiz handiko euskaldunei ere lehiaketa nazional honetan parte hartzeko deia luzatzen diegu. Bihotzez, ohituraz eta tradizioz bat egirik, Pirinioetako alde bietako bizilagunek beste ezer baino maiteago duten Herri honen gazi-gozaok kanta eta zabal ditzaten norgehiagoka zintzoan.

Bonapartek eta bere lankideek ere izan zuten, jakina, ekintza hauekiko loturarik. Duvoisinek, esate baterako, antolaketa zereginetan bere laguntasuna emateaz gain, aldizkari bat sortzeko asmoa ere agertu zuen. Literatur lanekin batera, ortografi eta gramatika-auziak plazaratuko zituen hilabetekaria, alegia (Daranatz: 1928, 64-65). Euskararen Akademia sortu beharraz ere mintzatu zen Duvoisin (Daranatz: 1928, 449), hiztegi bat osatu eta euskal izkribu zaharrak argitara eman zitezten.

Hegoaldeari dagokionez, II. karlistada amaitzearekin batera (1876) gauzatu ziren euskara babesteko eta bultzatzeko lehen ekintza antolatuak. Aldizkariak sortzea eta haien inguruan indarrak biltzea izan zen lehen urratsa. Bilboko “Sociedad Euskal-erria” elkarteak atondutako *La Unión Vasco-navarra* izan zen aurrena (1876). 1878an eratu zen Iruñean “Nafarroaco Euscarazco Elkargoa” eta berak ekin zion *Revista Euskara* argitaratzeari. Gasteizen *Revista de las Provincias Euskaras* plazaratu zen (1878) eta Donostian *Euskal-erria* (1880).

“Nafarroaco Euscarazco Elkargoa” izan zen, hain zuzen, 1879an Euskal Jaiak Hegoaldean antolatu zituena eta ekintza horretatik etor zitezkeen ondorioez hauxe iragarri zion

Duvoisinek Campión-i (Daranatz: 1930, 349. Neuk euskaratua ematen dut):

Propaganda nazionalerako bitarteko ezin hobeak dira. Bata-sunak kemena eman ohi du eta horixe da guk, Frantziako euskaldunok, geure Espainiako anaien artean ikusi nahiko genukeena.

Antzera mintzatu zitzaion Manterola donostiarrari eta *Euskal-erria* aldizkariaren sortzaile eta zuzendariari (Daranatz: 1930, 361-362. Neuk euskaratua ematen dut):

Badirudi Espainiako euskaldunak ez direla literatur lehiaketek daukaten esanguraz jabetu. Hizkuntzaren eta Herriarenganako maitasuna ardatz dela herrialdeak bilduz, gure arteko zatiketak gaindituko dituzte lehiaketa hauek. Batasuna lortzea, horra gure helburua. Gauza guztien gainetik izan gaitezen Euskaldun.

Euskaldunen eta Euskal Herriaren batasuna aldarrikatzen zuen, hortaz, Duvoisinek eta batasun horren ardatz hizkuntza ezartzen: “Eskara izan bedi zuen biltoki, zuen batgarri”, esango zion Dámaso Legaz Nafarroaco Euscarazco Elkargoko kideari (Daranatz: 1930, 362).

Era berean, urte batzuk geroago Sabino Aranak biribilduko zituen tesi politikoei aurrea hartuz, euskaldunek Espainiarekiko menpekotasuna astindu beharraz eta euren nortasunari eutsi beharraz mintzatu zitzaion Arrese Beitia olerkari bizkaitarrari (Daranatz: 1930, 364): “Eskaldunak, Eskaldunak, etzarete ez Kastillar, ez Aragones, ez Andaluziar; zaudete fidel Eskaldun izenari”.

Argiago ere adieraziko zizkion bere iritziak Arrese Beitia berari 1879ko irailaren 26an egin gutunean (Daranatz: 1930, 366):

Gauza ageria da, eta guk bazterretik gaudezinek garbiki ikusten duguna, zuen zorigaichtasuna ethorri dela zeren asko utzi dituztuen herriko egitekoak eta sarthu zaretan Espainiakoetan.

Zer zinuten ikusteko Espainiako nahaskerietan? Eskaldunek behar zuten Eskaldun gelditu eta ez bertzerik.(...)

(...) Eskaldunak izaten badira guziak bat, eta ez bi aldetara jarriak, Eskaldun leyal eta ez erdarazale, fueroak itzuliko zaizkitzue. Bertzela, adio, adio behin bethirako.

ORTOGRAFIA BATERATZEKO AHALEGINAK

Irakurri berri ditugun Duvoisinin aipuotan nabari denez, harreman estuan daude nazio-kontzientziaren garapena eta euskararen zabalkunde ahaleginen sorrera. Euskara Euskal Herriaren eta euskal nortasunaren zutabetzat jotzen zen gero z eta indar biziagoz, orduko hausten hasia zen “Euskal Herria = Euskararen herria” berreraiki asmoz.

Osatu beharreko Euskal Herri berriaren ardaztat hizkuntza hartzeak, ordea, hizkuntza hori ere berritzea eta egokitzea eskatzen zuen nahitaez. Ortografi arauak zehaztea izan zen lehenbiziko urratsa (honi buruzko xehetasunak Zuazo: 1988, 225 hh).

Artean ere eginak ziren zenbait saio ildo honetan, denak ere Iparraldean, Martin Duhalderen *Meditacioneac* liburua izan zen bide-urratzaile (1808). Ondoren etorri ziren Darrigol (1827), Abbadie (1836), egile ezezaguneko —Jaurreche apaiza ziurrenena— *Andre-dena Mariaren ilhabethea* liburua (1838), Chaho (1845 eta ondorengo urteetan), Salaberry (1856), Inchauspe (1858)...

Iparraldeko arauemaileok euskarak frantsesarekiko zeukan menpekotasuna eten nahi zuten, haren ordeztu euskararen beraren egitura eta izaerarekin egoki zetorren sistema eraikiz.

Hegoaldekoak (Mogel, Añibarro, Lardizabal...), oster, gatzelaniaren eredu jarraitzaile sutsu azaltzen ziren, Iparraldeko berrikuntzak gaitzetsiz eta arbuiatuz. Aizkibel azkoitiarra izan zen salbuespen bakarra, baina, tamalez, beraren lanak ez dira oraintsu arte argitaratu.

Erabakiorra gertatu zen honetan ere Bonaparteren eragina eta halaxe epaitu zuen Duvoisinek (Daranatz: 1931, 332-333. Neuk euskaratua ematen dut):

Louis-Lucien Printzea gure inguruotara etorri zen arte, bakoi-tzak bere erara idazten zuen. Ezberdintasunak ez ziren hala ere handiak eta erraza zen batasuna lortzea. Horixe da Printzeak egin zuena, filologo handia ere bazenez. Harrez gero ortografia egokia ukan dugu eta berehala onartu zuten idazleek.

Euskal Jaiak izan ziren ortografia berria hedatzeko tresna, poesi lehiaketetara aurkezten ziren ia lan guztiek arau horiek betetzen bait zituzten.

Duvoisinek ere adore handiz ihardun zuen ortografia berria zabaldu nahian. Euskal Herri osorako ortografia bakarra eta berbera aldarrikatzen zuen berak: euskal ortografia nazionala (Daranatz: 1928, 452). Orduan ere, baina, *h*-a zen Hegoaldeko eta Iparraldeko euskaldunak banatzen zituen auzia. Biribila eta erabatekoa izan zen Duvoisinin erizpidea Arzak donostiarrari zuzendutako gutunean (Daranatz: 1931, 333. Neuk euskaratua ematen dut):

Onartezina da aspirazioa baztertu nahia (...). Ez luke ezer kon-ponduko eta Frantziako euskalkiekiko haustura ekarriko luke. Ez bait dugu sekula ere onartuko zentzugabeko sasiortografi-arik eta ez bait dugu onartuko gure izkribuak alda ditzaten. Eskubide hori ez diogu inori ere onartuko.

Duvoisinin arrazoia ukatu gabe, egia da, bestalde, *h*-aren erabileran ere egin direla zenbait gehiegikeria. Hitzei itxura “jatorragoa”, “Iparraldeko ikutua”, eman asmoz, behar ez diren lekuetan jarri izan dira *h*-ak inoiz. Esan nahi dudanaren adibide polita daukagu Inchauspe zuberotarrak Printzeari idatz-itako gutun batean (Irigoyen: 1957, 183). Frantsesezko “homard” hitzak zubereraz euskal ordainik ez zuela eta, gipuzk-eratik hartzea erabaki zuela diotso, *otarraña* erabiltzea ale-gja, baina *h* erantsiz eta *otharraina* bihurtuz. Garbiro azaldu zion, gainera, zerk bultzatu zuen horretara (neuk euskaratua

ematen dut): “ebakera aspiratuak zuberotar kutsu handiagoa ematen ziola iruditzen zitzaidalako”.

Ezbairik gabe, era honetako erabakiek ortografia “nazionaletik” aldendu eta urrundu baizik ez gaituzte egiten, txokokeria eta jarrera probintzianoak sakonduz eta areagotuz.

EUSKALKIAK BATERATZEKO AHALEGINAK

XIX. mendean zehar ez da euskalkiak bateratzeko eta euskara *standard*-a egituratzeko grina biziagirik nabari. Aizkibel dugu oraingoan ere salbuespena, euskaldun guztiondako hizkuntz eredu bakarra aldarrikatzen bait zuen berak (ikus Zuazo: 1988, 211-213).

1876az geroztik aldatu ziren gauzak. Orduantxe erne eta zabaldu zen helburu hori bete ahal izateko ezinbestekoa zen nazio-kontzientzia. Orduantxe azaleratu zen Hegoaldean ortografia bateratzeko kezka eta orduantxe, halaber, euskalkien batasuna bideratzeko nahia.

Euskalkien aniztasunak sortzen zituen arazo eta buruhaus-teak, baina, denen gogoan zeuden lehenagotik ere eta, nor bere erara, izan zen korapiloa askatu nahian ihardun zuenik. Gorago aipatu denez, lau literatur euskalkiei eustearen aldekoa zen Bonaparte, nahiz eta gipuzkerari eman lehentasun eta nagusitasun osoa.

Irtenbide okerragorik ere plazaratu zen, ordea, hala nola Haraneder eta Harrieten artean egokitutako Testamentu Berriaren itzulpenean erakusten dena. Euskalki guztietako ondusunak biltzen eta jasotzen ahalegindu ziren bi itzultzaileok. Euskara aberatsagoa egitea zen, nonbait, euren helburua. Gure egunotan ere badu irtenbide honek jarraitzailerik, adibiderik ezagunena José Basterretxeak 1962an proposaturiko “euskara osotua” izeneko eredia delarik.

Helburuak helburu, elkarrekin ezin ezkon daitezkeen osagaiak nahasteak (esaldi honetan bezala: *martitzenean sobera belu jin ninduzun etxera*) kutsu artifiziala eman ohi dio

hizkuntzari eta, ondorioz, ez alde batekoak ez bestekoak ez dituzte asebate era honetako ereduak. Honetantxe datza gutxi gorabehera Duvoisinek Printzeari egin zion iruzkinaren muina (Daranatz: 1928, 459. Neuk euskaratua ematen dut):

Ez nau batere harritzen Haranederrena omen den itzulpena, baina berez Maurice Harriet apaizaren izena eraman beharko lukeena, zure gogoko ez izanak. Egileak euskalki guziak nahi ukan ditu nahasi. Euskaldunon izaera soziopolitikoak baztertu egin behar ditu gisa horretako asmoak.

Dena dela, hau baino arriskugarriago gerta zitezkeen jokabideak ikusten ditugu Bonaparteren beraren lankideen ihardueran. Nonbait ere euskalkien mugak ahalik eta argien zehaztu nahiak urrunegi eraman zituen inoiz euren eginkizunean. Halako euskalki edo azpieuskalkia albokoare ngandik ongi nabarmentzearren, beraren berezitasun eta apartekotasunak azpimarratzeari ekin zioten itsu-itsuan. Bestela esanda: euskalkiak *batzen* zituzten ezaugarriari ezik, *banatzen* zituztenei eman zitzaaien maiz lehentasuna.

Joera hauen ondorioak ezin kaltegarriagoak suertatu dira, jakina. Euskararen zatiketa eragiten zuten hizkuntzaz kanpoko indarrei (Euskal Herriaren zatiketa administratiboa, euskararen ofizialtasunik eza, etab.) hizkuntza barrukoak gehitzen zitzaizkien orain eta, horrenbestez, geroz eta arrotzago bilakatzen euskaldun batzuei besteen hizkera eta euskalkiak.

Hizkuntza barruko indar sakabanatzaile hauen berri izateko, nahikoa dugu Uriartek 1857ko agorrilaren lehenean Bonaparteri idatzitako gutuna irakurtzea (R. de Larrinaga: 1954, 248). Gipuzkerara egin behar zuen itzulpenean hartutako erabakiez mintzo zitzaion bertan:

Empleo los términos: *vicitu*, *izandu*, *aundia* y otros muchos por distinguirlos del vizcaíno, aunque podría decirse: *vici*, *izan*, *andia*.

Baicican, *gandican*, uso generalmente por diferenciar del vizcaíno y dar aire guipuzcoano.

Aguertutzen, *agueritu*, *dirade*, por distinguir del vizcaíno. *Baraur*, *baraur*, *barur*: uso los últimos por diferenciar del vizcaíno.

Beraz, *izan* nahiz *izandu*, *gandik* nahiz *gandikan*, *dira* nahiz *dirade*.. gipuzkeraz erabiltzen ziren arren, bigarrenei eman zien Uriartek nagusitasuna, lehenak gipuzkeraz ezezik bizkaieraz ere erabiltzen zirelako eta bigarrenak, ostera, gipuzkeraz bakarrik.

Bestetan ere agertu zituen antzeko iritziak (ikus, esate baterako, 1857ko agorrilaren 17ko gutuna) eta bitxiagorik ere bai inoiz (R. de Larrinaga: 1954, 253):

Como en la traducción que estoy haciendo, una de las bases que puse era, que había de ser enteramente distinta del vizcaíno, he usado de palabras que pocas veces hace uso la gente vulgar.

Jarrera hauek ekarri dituzten ondorioak neurtzeko, nahikoa gengine geure inguruko hizkuntzei begiratu bat ematea. Katalan herriena dugu adibiderik gardenena. Hizkuntz multzo bakarra osatzen zuten antzina katalan herriek. Pixkanaka-pixkanaka, hautsiz eta zatituz joan zen batasun hori. Valentziarrak izan ziren euren hizkuntza “katalana” barik, “valentziera” zela aldarrikatzen lehenak. Balearetara hedatu zen gero jarrera bera. Han ere eginahalak egin zituzten euren katalantasuna gezurtatzeko eta, aurrerantzean, non *mallorquí*, non *menorquí*, non *eivissenc*... izendatu zituzten euren hizkerak. Alferrikoa izango zen hizkuntzalariek aho batez “hizkuntza” guzti haiek katalanaren “dialekto” huts zirela esatea eta frogatzea.

Euskal Herrian bertan ere izan dugu arrisku hori. Bizkaitarrek ekin zioten XX. mende honen hasieran euren euskalkiaren apartekotasuna azpimarratzeari eta laster azaldu zen han ere (Arriandiaga, Uhlenbeck, Gorostiaga...) Euskal Herrian bi etnia (euskaldunen arbasoena eta bizkaitarren arbasoena) eta bi hizkuntza (euskara eta bizkaiera) izan zirela esatera ausartu zenik.

Horrela sortu zen *hiperbizkaiera* deitu ohi den “hizkuntza” berria (honi buruzko xehetasunetarako ikus bereziki Lakarra: 1986, Laka: 1986-1987 eta Zuazo: 1989a) eta, neurri apalagoan

izan arren, Zuberoan ere egin dira bide honetan zenbait urrats (ikus Zuazo: 1989b).

Urratsak urrats, Euskal Herrian ez da hizkuntzaren zatike-ta burutu, baina utzi ditu, horregatio, bere aztarnak. Horixe litzateke, adibidez, euskararen batasunerako proposamenek — eta ez “euskara batua”k bakarrik— Bizkaian aurkitu dituzten oztopoen arrazoietako bat.

Geure harira itzuliz, baina, kontraesanean ere badirudite Uriartek egindako aukerak eta gutun berean joera probintziano eta txokozaleen aurka egin zituen salaketak, hauxe bait zioen hitzez hitz (R. de Larrinaga: 1954, 252):

En bascuence no es posible escribir a gusto de todos. No sólo cada dialecto, sino hasta cada merindad, tiene sus modismos y términos favoritos, que prefieren a otros, aunque conozcan que son mejores los que usan otros. Por ejemplo en Beterri no les acomoda *ordea* y dicen que [no] es término guipuzcoano; pero yo me he convencido que es un capricho infundado de los de Beterri; que todos los autores le usan más o menos; todas las Gramáticas le ponen entre las adversativas y así lo he adoptado. Por eso lo que conviene es establecer las bases, y luego escribir en bascuence bueno e inteligible, tomando lo bueno de cualquiera y lo malo de nadie.

Euskalki eta probintzien arteko tirabira, auzi-mauzi, ezinikusi eta jarrera *chauvinistak* salatu zituen, orobat, 1863ko maiatzaren 22an Printzeari idatzitako gutunean (R. de Larrinaga: 1957, 450). Gipuzkoako Foru Aldundiak antolatutako sariketa batera aurkezteko zuen asmoaren berri eman zion bertan. San Juanen Ebanjelioa euskaratzean zetzan norgehiagoka eta bazuen Uriartek gipuzkoarra ez zen inori saririk emango ez zioten susmoa. Are gutxiago irabazlea bizkaitarra bazen:

Los guipuzcoanos no son amigos de dar premios y dinero a los forasteros, y menos a los vizcaínos, que nos desprecian como bascongados; que sería un deshonor para Guipúzcoa el que un vizcaíno llevase el premio de una traducción hecha en guipuzcoano (...). Sé que se trabaja en Guipúzcoa para hacer ellos algunas traducciones y no ser yo el premiado.

EUSKARAREN APOLOGIA

Aspaldikoak dira euskararen erabilera eta indarra eragozteko eta ahultzeko neurriak. Euskararen erabilera zigortzekoak izan dira batzuetan neurriok. Baina hauekin batera, eta hauen osagarri, osterantzekoak ere erabili dira erasorako.

Euskararen berezko gaitasun eza izan da salaketa horietako bat. Euskara ez omen da gizarte honetako baldintza berriei aurre egiteko gai. Ez omen du horretarako hitz ez bitarteko egokirik. Urria eta zehaztasunik gabea omen da bere hiztegia, hertsia eta malgutasunik gabea bere sintaxia nola bere morfologia. Gizarte primitibo batek sortua eta gizarte moderno baterako desegokia. Guzti hau, azken batean, euskarak bere bizitze-zikloa bete duenaren adierazle argia baizik ez omen da.

Espainiarrak izan badira ere mota honetako salaketak gogokoen izan dituztenak, Julien Vinson frantziarra nabarmendu zen aztertzen ari garen epean. Goian aipatutako gaitz guztiak leporatu zizkion honek ere euskarari. Hizkuntzalari eta idazle euskaldunen jakituria urria salatu zuen bereziki Vinsonek, horren arrazoitzat euskaldun izatea bera joaz. Euskara bertan behera utzi eta erdara beharko genuen, beraz, erabili, baldin eta gizaki jakintsu, zentzudun eta adimen zorrotzeko izan nahiko bagenuen.

Gogor ihardetsi zien Bonapartek —eta berdin Duvoisinek e re— eraso hauei. Batez ere Bonaparte: 1877 lanean (ikus halaber Gómez: 1989, 380 hh) ahalegindu zen euskararen dohain eta aberastasunak agerian jartzen, nahiz eta ez zen konturatu arazoaren benetako muina horretan barik estrategia asimilazionistetan zegoela.

ZAHARRAK BERRI

1850-1876 bitarteko epeaz ihardun dugu eta badu epe horrek gaur egungoarekiko kidetasunik. Orduan bezala, atzeraka

doa egun ere euskara. Baina, orduan bezala, bada egun ere bilakaera hori geldiarazteko bitartekorik. Orduan bezala, batasuna eta elkarlana sendotu behar dira egun ere eta, lehen-lehenik, hain sakabanaturik gauden euskaldunok (= euskal hiztunok) batu eta elkarlanean hasi beharko dugu. Banatzen gaituzten auzi-mauziak (politikoak, ideologikoak...) alde batera utzi eta batzen gaituenari (euskarari) atxeki eta gogor eutsi.

Alde honetatik garbi dago lehengo lepotik izan beharko dugula aurrerantzean ere burua. Hau da, euskarak egiten gaituela Herri honetako, Euskal Herriko, partaide. Agerian jarri beharra dago behin-betiko, zorioneko “elebitasun” horren azpian dagoen gezurra. Elebidun ziren Bonaparteren garaietan Zizur, Aranguren, Mañeruibar, Orba, Barakaldo eta beste hainbat lurralde eta, mende t’erdi iragan ondoren, elebitasun horren “onurak” neurtzeko moduan gaude dagoeneko.

Baina mahai gainean dugun buruhauste nagusi eta lehenbailehen zuzendu beharrekoa euskara/erdara arteko lehia hori bada ere, ez da haatik daukagun bakarra.

Badira 25 urte inguru “euskara batua” abian jarri zela eta honen onurak ere neur ditzakegu dagoeneko. Salbuespenak salbuespen, gutxi dira —eta geroz eta gutxiago, gainera— eredu *standard* horren beharra zalantzan jartzen dutenak. Irakaskuntza, komunikabideak, etab. euskaraz nahi baditugu, ezinbestekoa dugu horrelako hizkera bat. Euskara batuak, bestalde, Euskal Herri osoko euskaldunak ere batu gaitu eta baitezpadako baldintza genuen hori Herria berreraikitzen hasteko.

Baina euskara batuak arrakasta lortu badu, oinarri ziurretan jaso delako ere bada. Bonapartek eta Duvoisinek ziotenez, gipuzkera eta lapurtera dira aspaldidanik nabarmendu diren euskalkiak. Bidezkoa zirudien, beraz, mendez mendeko tradizio horretaz baliatzea eta, egin ere, halaxe egin zuen Euskaltzaindiak. Aurrera begira izango da, jakina, zer zuzendu, zer osatu eta zer hobetu, baina ezin esan behintzat ibilbidearen nondik-norakoa urratuta ez dagoenik.

Ezin, ordea, beste horrenbeste esan euskalkien erabilerari dagokionez. Euskara batua sortu zeneko sasoiaren (1963-1973)

atzean utzi dugularik, badirudi euskalkien arazoari irtenbide egokia aurkitzeko ordua iritsi zaigula. Hemen ere ibilbideare n nondik-norako nagusiak ezarri beharko ditugu aurretiaz.

Alde batetik, euskararen batasuna arriskuan jartzen duten joerak saihestu beharko ditugu. Eta ez bakarrik iragan garaietan sortu ziren hiperbizkaiera edo hiperzuberera bezalakoak, baina baita oraintsuago indartu diren hiperhegoaldekoa (euskara + gaztelania) nahiz hiperriparraldekoa (euskara + frantsesa). Lotsagarria baita Hegoaldeko zenbaiten euskara ulertzeko gaztelaniaz ere jakin behar izatea eta Iparraldeko beste zenbaitena ulertzeko frantsesez ere jakin behar izatea.

Beste aldetik, berriz, euskalkiak erabiltzeko konplexuak gainditzera jo behar dugu. Batez ere zenbait hiztunek euren euskalkienganako dituzten lotsa eta gaitzespen-jarrerak baztertzea da nahitaez eman beharreko urratsa.

Etorkizunari begira, beraz, zein esparrutan euskara *standarda* eta zeinetan euskalkiak erabili ote daitezkeen finkatzean legoke eztabaida.

ARGIBIDE BIBLIOGRAFIKOAK

ALTUNA, P., 1985: "Bonapartek eta Aita Aranek elkarri egin kartak", *Fontes Linguae Vasconum XVII*, 305-341.

BONAPARTE, L.L., 1862: *Langue basque et langues finnoises*, Londres.

BONAPARTE, L.L., 1863: *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscaro et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*, Londres.

BONAPARTE, L.L., 1872: *Etudes sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, tels qu'ils sont parlés à Aribe, à Jaurrieta et à Vidangoz*, Londres.

BONAPARTE, L.L., 1876: "Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque concernant la langue basque", *Revue de Philologie et d'Ethnographie* (II), Paris.

- BONAPARTE, L.L., 1877: *Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections, dont M.J. Vinson a accompagné l'essai sur la langue basque par F. Ribáry*, Londres.
- DARANATZ J.B., 1928-1931: "Correspondance du Capitain Duvoisin", *RIEV* XIX, 58-70, 425-333, 449-492; XX, 152-181, XXI, 70-97, 334-368; XXII, 44-73, 310-337.
- GOMEZ, R., 1989: "Bonaparte Printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak", *Anuario "Julio de Urquijo"* XXIII-2, 355-392.
- HARITSCHELHAR J., 1970: *L'oeuvre poétique de Pierre Topet Etchahun*, Euskaltzaindia, *Euskera* XIV-XV.
- IRIGOYEN, A., 1957: "Cartas de Inchauspe al Príncipe L.L. Bonaparte", *Euskera* I, 171-260.
- LAKA, I., 1986-1987: "Hiperbizkaieraren historiaz", *Anuario "Julio de Urquijo"* XX-3, 705-754; XXI-1, 13-40; XXI-2, 409-424; XXI-3, 727-811.
- LAKARRA, J.A., 1986: "Bizkaiera zaharra euskalkien artean", *Anuario "Julio de Urquijo"* XX-3, 639-681.
- RUIZ DE LARRINAGA, J., 1954-1957: "Cartas del P.Uriarte al Príncipe L.L. Bonaparte", *Boletín de los Amigos del País* X, 231-302; XIII, 220-239, 330-348, 429-452, 397-443.
- URQUIJO, J., 1908-1910: "Cartas escritas por el Príncipe L.L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV* II, 215-221, 655-659; IV, 233-297.
- ZUAZO, K., 1987: "Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrez", *Anuario "Julio de Urquijo"* XXI-3, 927-950.
- ZUAZO, K., 1988: *Euskararen batasuna. Iker-5*, Euskaltzaindia.
- ZUAZO, K., 1989a: "Euskara ote da bizkaiera?", *RIEV* XXXIV-1, 75-90.
- ZUAZO, K., 1989b: "Zubereraren sailkapenerako", *Anuario "Julio de Urquijo"* XXIII-2, 609-650.

OHARRA: neure esker ona adierazi nahi diet beti ere adiskide eta oraingo honetan, gainera,

lankide izan ditudan Iñaki Camino, Jean-Louis Davant, Andoni Elordui eta Xabier Erizeri.